

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

Almásy Sándor–Káli Tibor

Kárpátalja mezőgazdasága az ezredfordulón

Előszó

Kárpátalja mint földrajzi fogalom – addig a Felvidék északkeleti része – csak az első világháború után került a köztudatba, mint a Csehszlovákiához csatolt történelmi Magyarország Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megyéinek jelentős része Podkarpatszka Rusz néven. Az 1938–1939. és az 1944. évek között ismét Magyarországhoz tartozott – Kárpátalja Főkormányzóság –, majd a második világháború után a szovjet–csehszlovák egyezmény alapján a Szovjetunióhoz csatolták. A Szovjetunió felbomlása után a függetlenné vált Ukrajna Kárpáton túli megyéje.

Kárpátalja mint földrajzi egység történelme folyamán sohasem tudta biztosítani lakosságának élelmiszerellátását saját mezőgazdasági termékek termeléséből. Míg a megye síkföldi régiója a Magyar Nagyalföld határon átnyúló része, és ott a mezőgazdasági termékek termelésének természeti feltételei adottak, addig a magas hegyi és részben az előhegyi régiók talaja és éghajlati viszonyai nem teszik lehetővé a hatékony termelést. Így a múltban elsősorban a magas hegyi régió ukrán/ruszin lakossága a megyén kívül bér munkában – a Magyar Nagyalföldön aratóbrigádokban –, kereste meg a család élelmiszerszükségletének jelentős részét, a második világháború után viszont jelentős volt a központi alapokból kiutalt élelmiszerek, elsősorban gabonafélék mennyisége (a „szűk keresztmetszet” a szántóterület hiánya, jelenleg egy lakosra számítva mindössze 0,15 hektár).

Függetlenül a nagyüzemi termelésre alkalmatlan természeti feltételektől, a szovjet éra 1940-es évek végi és 1950-es évek eleji kolhozosítása érintette mind az előhegyi, mind a magas hegyi régiókat is.

Azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy ellentétben Ukrajna közép, déli és keleti régióitól, Kárpátalján még a szovjet érában is jelentős volt a kolhoztagok háztáji, és a lakosság egyéb kategóriáinak kisegítő gazdaságaiban termelt mezőgazdasági termékek mennyisége (az 1990. évben az elvben egyéni gazdaságokban termelték meg a növénytermesztési termékek 51,8%-át az állattenyésztési termékek 57,8%-át).

Az Ukrajna függetlenné válása utáni első időszakban nem következett be jelentős javulás a mezőgazdaság terén. Ellenkezőleg, a gazdasági krízishelyzetben jelentősen csökkent az állami gazdaságok és a kollektív mezőgazdasági vállalatokká névlegesen átszervezett kolhozok termelés – leépülő technológia, amit a háztáji és kisegítő gazdaságok termelésének emelkedése nem tudott ellensúlyozni. Meghatározóvá vált a takarmánygabona központi alapokból való kiutalásának – évi nagyságrendben 600-700 ezer tonna – megszűnése, ami elsősorban a nagyüzemi állattenyésztést érintette.

Ukrajna politikai vezetése – ez gyakorlatilag egyezett a magyar agrárpolitikával az 1990-es évek elején – a probléma megoldását az ukrán elnevezés szerint paraszti/farmer gazdálkodás széles körű elterjesztésében és támogatásában, látta, és csak az 1990-es évek közepe táján kapott hangot a nagyüzemi és az egyéni gazdálkodás egyenjogúságának elismerése. A nagyüzemi gazdálkodás terén gyökeres fordulatot hozott az 1999. decemberi államelnöki törvényerejű rendelet, amely felszámolta a mezőgazdaság szövetkezeti szektorát, és a kollektív mezőgazdasági vállalatokból a piacgazdaság követelményeinek megfelelő gazdasági szervezetek – korlátolt felelősségű társaságok, részvénytársaságok, magántulajdonban lévő mezőgazdasági üzemek – alakultak.

Kárpátalja vonatkozásában mind az 1999. évi december államelnöki rendelet előtti időszakban, mind azt követően, lényeges eltérés tapasztalható Ukrajna többi régióival szemben. Függetlenül az új típusú – a piacgazdaság követelményeinek megfelelő – gazdasági szervezetek térnyerésétől, Kárpátalján továbbra is az egyéni gazdaságok biztosítják a mezőgazdasági termékek termelésének döntő hányadát (a 2002. évben már a 93,7%-át). Ugyanakkor az egyéni gazdálkodás alacsony – egyes kivételektől eltekintve – hatékonysága még tovább nö-

velte Kárpátalja lakossága élelmiszer-ellátási problémáját. Így – mivel a központi alapokból származó mezőgazdasági termékek kiutalása megszűnt – feltételezhető egy, a határ menti régió agrárszférájának integrált fejlesztésén alapuló megoldás: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye potenciális agrárélelmiszer termékek exportalapjának Kárpátalja piacán történő elhelyezése.

Kárpátalja mezőgazdasága Ukrajna függetlensége éveiben

Ukrajna parlamentje – a Legfelsőbb Tanács 1990. július 16-i határozatával, tehát még a Szovjetunió létezése időszakában – deklarálta az ország szuverenitását. Az 1991. augusztus 19–20-án Moszkvában lezajlott hatalomátvételi kísérlet bukása után a Legfelsőbb Tanács 1991. augusztus 24-i ülésén elfogadta az „Ukrajna függetlenségének kikiáltása” okmányt, amit az 1991. december 1-jei országos népszavazáson a lakosság döntő többséggel támogatott. Az 1991. decemberi, a Szovjetunió szláv tagállamai vezetőinek Belovezsszkaja Puscsa jogilag is megszüntette a Szovjetuniót, és Ukrajna függetlensége reálissá vált.

Ukrajna függetlenségének kivívásában meghatározó szerepet játszott a népi demokratikus – esetenként radikális nacionalista, irányvonalat képviselő politikusok euforikus hangulatkeltése – a független Ukrajna rövid idő alatt eléri az iparilag fejlett országok gazdaságának színvonalát, Ukrajna fogja ellátni Európát agrárélelmiszer termékekkel – fogadtatásra talált a lakosság széles köreiben.

Az eredmény ismert. Az 1990-es évek első felében mind az ipari, mind a mezőgazdasági termelés az előző évtized mutatóinak megközelítőleg a felére esett vissza. Az ipar vonatkozásában nem vették figyelembe a megszűnt Szovjetunió gazdaságának integráltságát és azt a tényezőt, hogy Ukrajna energiaigényes ipara az orosz kőolaj- és földgázszállításoktól függ. A mezőgazdaság esetében, bár Ukrajna területén van a világ csernozjom talajának jelentős része, viszont a hótakaró nélküli téli hónapok hőmérséklete mínusz 20–25°C, s az évenként megismétlődő aszálykárok is komoly kockázati tényezőt jelentenek.

Ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni az utóbbi három-négy év javuló gazdasági mutatóit, elsősorban az ipari termelés területén. Ez ugyancsak jellemző volt a mezőgazdaságra is a 2003. évig, amikor a rendkívüli aszálykár miatt Ukrajna először gabonaimportra

kényszerült. Itt a már említett kockázati tényezőkön kívül minden kétségen kívül szerepet játszott a mezőgazdaság leépülő technikai – technológiai bázisa (a kiöregedő és fel nem újított géppark, a kemizálás kritikán aluli szintje), ami nagyrészen a kinyílt „agrárrollóra” vezethető vissza.

Ukrajna mezőgazdaságának általános helyzete nem teljes mértékben volt jellemző Kárpátaljára, ami a megye természeti körülményeivel magyarázható.

A mezőgazdasági termelés természeti feltételei Kárpátalján

A bevezető részben már történt arra utalás, hogy Kárpátalja összesen 12,8 ezer km² területe három, viszonylag jól elkülöníthető régióra – síkfold, előhegyi régió, magas hegyi régió – oszlik. Itt azonban ki kell emelni, hogy míg a síkfoldi régió Ungvár, Munkács, Beregszász, Nagyszőlős járásainak (Ukrajnában megmaradt az egyes megyék járásai adminisztratív szervezete) meghatározó része – 80-85%-a –, és a magas hegyi régióhoz tartozó Nagyberezna, Voloc, Mizshirja (Ökörmező) és Rahó járások elkülöníthetők, addig az előhegyi járásokat már egyes esetekben a statisztika adatbázisa alapján nem lehet elkülöníteni a magas hegyi régiótól (így a Técső járás a Tisza felső folyásától a Kárpátok hegygerincéig terjed). Emiatt a mezőgazdaság természeti feltételeinek taglalásánál még elkülöníthetők a magas és előhegyi járások, a termelés eredményeinek elemzésénél már csak a síkfoldi, illetve az elő- és magas hegyi csoportosítást lehet alkalmazni.

A Kárpátok magas hegyi régiójában a legeltető juhászat mellett gyakorlatilag csak a burgonyatermesztésre van lehetőség, és a kalászosok közül a zab érik be. Részben kivételt képeznek a hegység mészkő- és homokkővonulatai közötti folyómedrek – többek között a Mizshirja járásban a Kelet-Nyugat irányú Rika, valamint a Nagyberezna, Voloc, és Rahó járásokban az Észak-Dél irányú Ung, Latorca, Nagyág, Tarac, Tisza folyók partjain elterülő földek. Ebben a vonatkozásban jellemző adat, hogy míg Kárpátalja 2002. évi összesen 261 ezer tonna gabonatermeléséből az említett négy magas hegyi járás részaránya 1,4 ezer tonna, mindössze 0,5%, addig a burgonya termésmennyisége esetében – 534 ezer, illetve 89 ezer tonna ez a mutató már 16,7%.

Mint már említve volt, a szovjet érában az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején a nagyüzemi termelésre alkalmatlan magas hegyi régió gazdálkodói sem kerültek el a „kolhozosítást”. Ez elsősorban az állattenyésztés terén járt negatív következményekkel. Az elvben extenzív kárpáti borzderes szarvasmarhafajtának a kolhozok telepeire történt „összpontosítása” nem tette lehetővé a legeltetésen alapuló szarvasmarhatartást. Itt azonban ki kell térni egy érdekes momentumra. A Kárpátaljai Agráripari Kutatóintézetben a Szocialista Világrendszer Közgazdasági Kutatóintézetének, Moszkva által koordinált kutatásai a közép-európai szocialista országok agrárszférájának elemzésének kutatómunka feltárta a magyar mezőgazdasági modell egyik alapjának – a nagyüzemek által integrált kistermelésnek a hatékonyságát és alkalmazásának lehetőségét Kárpátalja síkföldi régiójában. Kísérlet történt a kolhoztelepek hízóborjainak kihelyezésére Mizshirja járás két kolhoza – Kirov és Radjanszka Zakarpatja – részéről a falusi települések egyes házainak istállóiba, biztosítva a hizlalást vállaló tulajdonost takarmánnyal. Az eredmény rendkívül kedvező volt – a napi súlygyarapodás 500-600 grammot ért el. Lényegesen többet, mint a kolhoz állattenyésztési telepén, így bizonyítást nyert, hogy a magas hegyi járásokban a szarvasmarhatartást elsősorban az egyéni gazdaságokban célszerű összpontosítani (a kolhozok tulajdonában lévő borjúk tartására a szerződött feleknek széna betakarítására és legeltetésre a közös gazdaság területe biztosított).

Összetettebbek a termelés természeti feltételei az előhegyi régió járásaiban. Az egyes járások szántóterületén mind a kalászos gabonafélék, mind a szemeskukorica, valamint a vetett takarmánynövények termelésére is van lehetőség (természetesen kételyeket ébreszt a szovjet érában az egyes „munkahősök” teljesítménye – az előhegyi ilosvai járásban a 10-11 t/ha szemeskukorica terméshozam realitása). Ugyanakkor az előhegyi régió nagy részben a Kárpátok vulkanikus vonulata lehetővé teszi a gyümölcs – alma, körte, bogyósok – termelését. A 2001. év adatai szerint Kárpátalja öt előhegyi járásában – Perecseny, Ilosva, Szolyva, Huszt és az idesorolt Técső – termelték meg a megye összes gyümölcs mennyiségének – 78,4 ezer tonna –, 65,8%-át, 51,6 ezer tonnát. Az előhegyi régió alacsonyabban fekvő részein már lehe-

tóság van az újonnan alakult gazdasági szervezetekben a nagyüzemi technológiára alapuló hatékony áruterelésre.

Külön fejezetet érdemel Kárpátalja négy síkfüldi – jelentős részben magyarok lakta – járásának a helyzetelemzése a mezőgazdasági termelés természeti feltételeit illetően. Míg a magas hegyi régióban a növények vegetációs időszakában a középhőmérséklet nem haladja meg a 10 °C-t, ugyanez a mutató az előhegyi régióban 16-18 °C, addig a síkfüldi járásokban már a Magyar Nagyalföld kontinentális klímája érvényesül. A szántóföldi növénytermesztésben gyakorlatilag nincs akadálya a magas hőigényű kultúrák – így például a dohány – termelésének, és a szemnek betakarított kukorica esetében is lehetőség van a közép-hosszú érésű hibridek vetésének.

A szántóföldi gabonatermelés vonatkozásában – erre történt utalás mint Kárpátalja mezőgazdaságának „szűk keresztmetszete”, a szántóföld hiánya – az esetenként kiemelkedő termésátlagok nem kompenzálják a terület hiányát. A lehetőségek esetében feltétlenül meg kell említeni a Kárpátaljai Agráripari Kutatóintézet által kezdeményezett, majd az Összszövetségi Mezőgazdasági Kutatóintézet Moszkva által támogatott kutatását, az iparszerű termelési rendszereknek a volt Szovjetunió egész területén való elterjesztéséről (ebben az esetben is a Kárpátaljai Agráripari Kutatóintézetben a magyar mezőgazdasági modell hatékonyságának az elemzése volt az iparszerű termelési rendszerek alkalmazásának alapjai).

A Kárpátaljai Agráripari Kutatóintézet tangazdasága volt a gesztora a Szovjetunióban elsőként létrehozott gabonatermelési rendszernek. Az eredményt illetően elég kiemelni, hogy Kárpátalja síkfüldi járásai-ban a rendszer tangazdaságaiban 15 ezer hektáron termesztett őszi kalászos gabonafélék – búza, árpa – termésátlaga az 1988–1989. években 5 t/ha felett volt, és egyes gazdaságokban elérte a világszínvonalat megközelítő 7 t/ha gabonahozamot. Ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy a Kárpátaljai Gabonatermesztési Rendszer technológiája a volt Szovjetunióban termelésbe vont Odesza-66 búzafajtára alapozódott, valamint az országban gyártott mezőgazdasági erő- és munkagépekre (a magyarországi KITE termelési rendszerrel folytatott tárgyalások – a kárpátaljai rendszerben a Magyarországon használt gépek és búzafajták alkalmazásáról – nem vezettek eredményre). Mivel ugyan-

ezekben az években a szomszéd Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében az őszi kalászosok termésátlaga csak alig haladta meg a 3 t/ha-t, ez feltételezi a Kárpátalja síkföldi régiója kiváló természeti adottságát a mezőgazdasági termékek termelése területén.

Kárpátalja síkföldi járásai esetében feltétlenül ki kell térni a szőlőtermelés kiváló természeti adottságaira. A Kárpátok vulkanikus vonulata kedvező feltételeket teremt a szőlőtermelésre (a viszonylag kis föld-fedőréteg a vulkanikus kőzeteken biztosítja a napközben felvett hő megmaradását). Mivel a magas hegyi régióban nincsenek szőlőültetvények, és az előhegyi régióban is csak az Ilosva járásban lehetséges magántermő szőlőfajták telepítése, így érthető, hogy például a 2001. évben részesedésük Kárpátalja összes szőlőtermés-mennyiségéből – 26,4 ezer tonna, a négy síkföldi járás részesedése 20,7 ezer tonna – 78,4% volt.

Lezárva a mezőgazdasági termelés természeti feltételeinek taglalását Kárpátalján, a már említett megye különleges földrajzi elhelyezése magyarázatot ad arra a kérdésre, hogy mind a múltban, mind a jelenben miért nem volt lehetséges a lakosság élelmiszerszükségletének saját mezőgazdasági termékek termeléséből történő biztosítása. Erre a kérdésre választ adhatnak az *1. táblázat* adatai.

Az *1. táblázat* adatai alapján megállapítható, hogy a Magyar Nagyalföldnek a határon átnyúló része, Kárpátalja négy síkföldi járásának – Ungvár, Munkács, Beregszász, Nagyszőlős – mezőgazdasági területe 2002-ben 195 ezer hektár, a megye mezőgazdasági területének – 429 ezer hektár – csak 45,5%-át foglalja el. Függetlenül attól, hogy a szántóterület esetében – a megye szántóterülete 198 ezer hektár, míg a négy síkföldi járásban a szántó 132 ezer hektár – ez a mutató lényegesen magasabb – 66,7% –, de az egy lakosra számított Kárpátalja vonatkozásában 0,15 hektár szántó, a síkföldi régióban is csak 0,25 hektár (ez a mutató a szomszédos Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 0,58 hektár).

A mezőgazdasági területben a szántó részaránya Kárpátalja síkföldi járásaiban meglehetősen magas – 67,7% –, ami a szőlő- és gyümölcsültetvényekkel egy intenzív mezőgazdasági termelést feltételez. Ugyanakkor teljesen ellentétes a helyzet elsősorban Kárpátalja magas hegyi régiójában. A négy kiemelten magas hegyi járásban – Nagyberezna, Voloc, Mizshirja, Rahó – a mezőgazdasági területben – 92 ezer

hektár –, a szántó – 20 ezer hektár –, csak 22,8%-ot foglal el, és itt nincsenek szőlő- és gyümölcsültetvények, ami csak egy extenzív termelési lehetőséget biztosít (az egy lakosra számított szántó területe például a Rahó járásban mindössze 0,08 hektár).

1. táblázat: *Kárpátalja mezőgazdasági és szántóterülete 1991–2002 között*

	Mezőgazdasági terület (hektár)			
	1991	1996	2001	2002
Kárpátalja	414755	448474	433267	429152
Ungvár város	10	822	1069	1069
Munkács város	188	558	558	558
Beregszász	44772	47015	45432	45118
Nagyberezna	18121	16816	15577	15492
Nagyszőlős	40626	45212	45559	45409
Voloc	15733	14585	14698	13716
Ilosva	34637	34444	36129	35775
Mizshirja	31110	32124	31104	31104
Munkács	55865	55955	54780	54560
Perecseny	12193	15076	15031	14892
Rahó	19846	32776	32294	31309
Szolyva	13444	13203	13734	13748
Técső	45284	48518	40924	40622
Ungvár	49482	53273	48358	48754
Huszt	33444	38097	38020	37026
	Ebből szántó (hektár)			
	1991	1996	2001	2002
Kárpátalja	188366	197917	198657	197824
Ungvár város	–	399	486	479
Munkács város	63	418	418	418
Beregszász	32341	33765	33364	33279
Nagyberezna	5850	4775	4697	4671
Nagyszőlős	27134	30328	31401	31245
Voloc	5982	5857	5721	5629
Ilosva	13775	15064	15112	15321
Mizshirja	9017	8238	8024	8024
Munkács	32967	34205	36424	36466
Perecseny	4978	5577	5465	5445
Rahó	2247	2232	2219	2194
Szolyva	3028	3301	3368	3363
Técső	8227	10126	9593	9562
Ungvár	29234	30814	29790	29701
Huszt	13523	12818	12575	12027

Összegezeként leszögezhető, hogy bár az 1980-as években Kárpátalja síkföldi régiójában a nagyüzemi – állami – gazdálkodásokban és kolhozokban a mezőgazdasági termékek termelésének intenzivitása magas volt, és az eredmények (lásd a Kárpátaljai Gabonatermesztési Rendszer kimagasló őszi kalászosok 5 t/ha-t meghaladó termésátlagait) megfelelőek voltak, a megye előhegyi, és elsősorban magas hegyi régiójában a termelés természeti feltételei korlátot szabtak az eredményességnek. Ehhez még hozzájárult az adott természeti feltételekhez alkalmatlan termelés szervezeti formája, ami a magas és előhegyi járásokban a kolhozosítás időszakában jött létre.

A kérdés változatlanul az lehet, hogy az adott mezőgazdasági termelés természeti feltételei között Kárpátalja milyen módon – itt a mezőgazdaság szervezeti formáinak prioritása értendő – tudja biztosítani a termelés mennyiségének növelését, vagy ha erre továbbra sincs lehetőség, akkor milyen forrásból lehetséges javítani a lakosság élelmiszer-ellátottságát.

Agrárreform-kísérletek Ukrajnában – több szektorú mezőgazdaság

Ukrajna mezőgazdasága magán viseli az 1919–1991. évek szovjet érájának minden terhét. Ez vonatkozik elsősorban az 1939. évig a szovjet–lengyel határtól – Zbrucsv folyó – keletre fekvő területekre, ahol a szovjet hatalom az 1930-as évek elején végrehajtotta a XX. század egyik legnagyobb genocídiumát. Az iparosítás terhét a mezőgazdaság viselte, elsősorban a gabonaexportot maximalizálták. Ugyanakkor az ukrán etnikum elleni büntényként minősíthető az 1932–1933. évek éhínsége a több mint 10 millió halottal. A kolhozosítás időszaka alatt kitelepítették a jómódú, gondolkozni tudó parasztgazdákat, akik az „új gazdasági politikai” időszakában – az 1920-as évek elején – hatékony árutermelő farmgazdaságokat hoztak létre.

A második világháború utáni években ismét a mezőgazdaság volt az elpusztult ipar helyreállítási költségeinek a forrása. Az 1950-es évek közepéig a kolhozparasztoknak nem volt személyi igazolványuk, így gyakorlatilag nem hagyhatták el a „közös gazdaságot”, ahol a maradékelv dominált, azaz az állami beszolgáltatások után megmaradt

esetleg értékesített termékből származó bevétel vagy a természetbeli juttatás volt a ledolgozott munkanapokra számított bér alapja.

Az igazság kedvéért azonban ki kell emelni, hogy az 1960-as években már fordulat következett be. Mind az állami gazdaságokban dolgozók, mind a kolhozparasztkok nyugdíjogosultak lettek, és jelentősen emelkedett a munka után kapott fizetés szintje. Ezt az tette lehetővé, hogy bár megmaradt a központi irányítás, de a szovjet típusú nagyüzemekben emelkedett a mezőgazdasági termékek termelésének intenzivitása, ami lényegesen javította a gazdálkodás hatékonyságát. Ugyanakkor a kolhozparasztság háztáji gazdaságaiban – a terület korlátozva volt: 0,6 hektár egy család számára – megtermelt termék elsősorban a család élelmiszerszükségletének biztosítását segítette elő.

A fentiek esetleg a szükségesnél részletesebb ismertetése elkerülhetetlen, mivel – ellentétben például a magyar szövetkezeti parasztsággal – Ukrajnában az ország függetlenné válása előtt nem volt a piacgazdaság körülményeit és követelményeit ismerő falusi gazdálkodó réteg.

A bevezető részben már történt utalása függetlenség időszaka évének euforikus hangulatára. Ennek egyik alapvető irányelve volt „megszabadulni a múlt örökségétől”. A mezőgazdaság esetében ez elsősorban a szövetkezeti szektort érintette.

Ukrajna parlamentje a Legfelsőbb Tanács az 1991. évi a „A földreformról” szóló törvényével a földtulajdon reformját irányozta elő, ami lehetővé tette a lakosság háztáji és kiegészítő gazdaságain kívül paraszti/farmer- (ukrán terminológia) gazdaságok létrehozását, ahol a farmer már a mezőgazdasági terület birtokosa volt. Az 1992. évben „A földtulajdonformáiról” elfogadott törvény alapján már a kolhozok addig „össznépi tulajdonban” lévő földterülete is magántulajdonba kerülhetett, amennyiben a közös gazdaságokból kilépő volt kolhoztagok egyéni – paraszti/farmer- – gazdálkodást akartak folytatni. Azonban ez a földtulajdon nem volt értékesíthető, és az új tulajdonos nem adhatta át tulajdonjogát örökösének.

Az 1994–1995. években két államelnöki – törvényerejű – rendelet jelent meg: „A mezőgazdasági termelési szféra reformjáról”, valamint „A mezőgazdasági vállalatok és szervezetek közös tulajdonába átadott föld vagyonnevesítésének rendjéről”. Az államelnöki rendeletek vég-

rehajtása következtében a szövetkezeti szektor gazdaságaiban a kolhoz elnevezés helyett alkalmazott kollektív mezőgazdasági vállalatokban megtörtént a vagyonnevesítés, és ezek a gazdaságok folytatták elvben nagyüzemi tevékenységüket. Azonban a kollektív mezőgazdasági vállalatok vagyonnevesítése esetében a földtulajdon vagyonjegyet – ukrán elnevezés szerint szertifikátot – kapó volt kolhoztagok és kolhoznyugdíjasok számára a vagyonjegy csak elméleti tulajdont képviselt, mivel nem került kijelölésre a mezőgazdasági terület helye. Még jobban komplikálta a helyzetet az ezt követő államelnöki rendelet, amely a „szociális igazságtéves” elve alapján földtulajdont kívánt juttatni a kolhozterület falvaiban dolgozóknak – például tanítónak-tanároknak, egészségügyi dolgozóknak, a szolgáltatásban foglalkoztatottaknak –, tehát nem az elvben közös gazdaság tagjainak, abból a kiinduló helyzetből, hogy ezek is gyakorlatban részt vettek a közös gazdaság vagyonának létrehozásában. A rendelet végrehajtása az esetek többségében akadályba ütközött, mivel ez a már kiosztott vagyonjegyek, szertifikátok bevonását („újraszövetkezetesítés”) jelentette volna.

Az 1999. december 3-i államelnöki rendelet „A gazdaság agrárszektora reformjának felgyorsítására irányuló halaszthatatlan intézkedésekről” Ukrajnában gyakorlatilag felszámolta a mezőgazdaság szövetkezeti szektorát. Megtörtént a valós vagyonnevesítés, és a kollektív mezőgazdasági vállalatokat felszámolták. Már a 2000. évben Ukrajnában több mint 10 ezer kollektív mezőgazdasági vállalat utódaiként 46%-ban gazdasági társaságok, 25%-ban új típusú teljes vertikum termelő-feldolgozó-értékesítő szövetkezetek, 21%-ban egyéni tulajdonban lévő vállalkozások alakultak, míg megközelítőleg 800 volt kollektív mezőgazdasági vállalat földjei paraszti/farmergazdaságok tulajdonába kerültek.

Ukrajna agrárreformja, agrárreform-kísérletei magukon viselték a kidolgozatlanság jegyeit. Míg a szövetkezeti szektor esetében a felszámolásra való törekvés világos volt – ennek egyik oka feltételezhetően az említett 1930-as évek elejének eseményei voltak –, addig a mezőgazdaság állami szektoraiban – állami gazdaságok, a különböző kutatóintézetek és oktatási intézmények tangazdaságai – a helyzet összetettebb volt. Az állami gazdaságok egy része új típusú gazdasági szervezetté alakult át – részvénytársaság szervezeti formájában. Ugyan-

akkor az állami szektor gazdasági elsősorban Ukrajna keleti és közép-ső régióiban több esetben központi – holding típusú – intézményt hoztak létre, amely esetenként több tízezer hektár mezőgazdasági terület termését, feldolgozását és értékesítését koordinálja.

Az agrárreform, agrárreform-kísérletek Kárpátalja esetében némileg különböztek Ukrajna többi területétől mind szervezés, mind végrehajtás vonatkozásában. Mindenekelőtt ki kell emelni, hogy Kárpátalján a kolhozosítás, mint már többször említettük, csak az 1950-es évek elején fejeződött be. Így a kolhoztagok és utódaik még emlékeztek az egyéni gazdálkodás hatékonyságát meghatározó tényezőkre. A kollektív mezőgazdasági vállalatok felszámolása után a megye magas hegyi – részben az előhegyi – járásaiban esetenként végbement egy reprivatizációs folyamat, amikor is a volt szövetkezeti tagok nem a vagyonyjegyük nagyságában, hanem az „ösi juss” alapján szerezték vissza saját vagy apáik mezőgazdasági területét. Ez a folyamat nem volt jellemző a Kárpátalja síkföldi régióján felszámolt kollektív mezőgazdasági vállalatok vagyonyjegy- – szertifikát – elosztása esetében.

Kárpátalján – eltérően Ukrajna többi régióitól – az 1940-es évek végén, valamint az 1950-es évek elején végrehajtott kollektivizálás elsősorban a síkföldi járásokban, a szántóterülettel rendelkező falusi települések esetében gyakorlatilag csak a kolhoz formájában történt. Kivételt képeznek az Ungvár, Munkács, Beregszász járások szőlőültetvényei, ahol a volt gazdától már az 1947. évben elvették tulajdonjogukat, és az ültetvények mint állami borgazdaságok, pincegazdaságok biztosították a szőlő feldolgozását, ők folytatták tevékenységüket. Azonban egyes esetekben a már megszervezett és szántóterületen termelést folytató kolhozokat felső utasításra „államosították”, és a kolhoztagok kutatóintézetek, oktatási intézmények tangazdaságainak dolgozói lettek. Itt a felmerült problémákat a mai napig nem sikerült rendezni. Míg esetleg a szomszéd településen felszámolt kollektív mezőgazdasági vállalat tagsága megkapta a vagyonyjegyet, amit vagy mint az újonnan alakult, például korlátolt felelősségű társaság résztulajdonosaként használt fel, vagy a vagyonyjegy értékében mezőgazdasági földtulajdont szerzett, és azon egyéni, paraszti/farmergazdálkodást folytat az ugyancsak a vagyonyjegy alapján megszerzett erő- és munkagépek felhasználásával, addig az eredetileg kolhoztagokból állami

gazdaságok dolgozóivá akaratokon kívül „átminősültek” ezzel a lehetőséggel nem rendelkeznek.

Kárpátalja egyes felszámolás alatt lévő kollektív mezőgazdasági vállalatok esetében a felszámolási kezdeményezést megelőzően történtek kísérletek a „történelmi igazságtétel” biztosítására. Így – ez a síkföldi régióra jellemző kísérlet – a kollektív mezőgazdasági vállalat felszámolás előtti vagyonfelmérése és értékmegállapítása – ami a vagyonyjegyek összegének az alapja és elosztásra került a jogosultak körében – a felszámoló bizottság elkülönítette a gazdaság felértékelt vagyonának 10-20%-át. A vagyonyjegyek jogosultságának nagyságát a kollektív gazdaságban eltöltött munkaidőből, valamint a tevékenység után kapott bérből különböző átszámítási rendszerek alapján számították ki. Itt azonban földtulajdonszerzésre jogosító vagyonyjegyet csak az kaphatott, aki az 1992. év után is a kollektív mezőgazdasági vállalat tagja volt, a gazdaságból korábban kilépők vagy az elhunytak örökösei vagyonyjegyüket csak anyagi eszközök megszerzésére fordíthatták.

Az egyes gazdaságokban a felszámolás esetében megállapított vagyon 10-20%-át az újonnan megválasztott vezetőség „történelmi igazságszolgáltatásra” fordította (ez viszont nem volt teljesen törvényes, de eddig nem történt kezdeményezés érvénytelenítéséről). Az elkülönített vagyonértékből azok a gazdák vagy örököseik részesültek, akik a kolhozosítás esetében a „közösbe” vitték be tulajdonukban lévő földjüket, állataikat, esetenként más, a termelést szolgáló vagyontárgyaikat. Ezt a saját kezdeményezésen alapuló vagyonmegosztást csak azokban a gazdaságokban sikerült véghezvinni, ahol megmaradtak – vagy fellelhetőek voltak – a kolhozosítás éveinek a könyvelési adatai.

A mezőgazdasági termelés eredményei Kárpátalján az 1990-es években

A előző fejezetben tárgyalt Ukrajna agrárreform-kísérletei gyakorlatilag Kárpátalja esetében elősegítették a mezőgazdasági termékek termelésének áthelyeződését a lakosság egyéni gazdaságaiba. Függetlenül ettől, a már korábbiakban említett „agrárrolló” kinyílása – a mezőgazdasági termelésben felhasznált ipari eredetű anyagok árának emelkedése többszörösen meghaladta a növénytermesztés és állattenyésztési termékek lehetséges értékesítési árainak növekedését – elsősorban

a viszonylag kevésbé munkaiigényes nagyüzemi termelést – az állami gazdaságokban és a kolhozokból átszervezésre került kollektív mezőgazdasági vállalatokban – érintette.

Az 1990-es években a mezőgazdasági termékek termelésének összefoglaló eredményeit a 2. táblázat tartalmazza.

2. táblázat: *Mezőgazdasági termékek termelismennyisége 1990–2000 között*

1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
(millió hrvinya – a 2000. év összehasonlító árain)										
Mezőgazdasági termékek termelésének értéke										
1573,9	1465,4	1309,9	1434,1	1198,3	1251,9	1266,9	1235,9	1124,7	1131,8	1223,9
Ebből mezőgazdasági üzemek										
708,4	606,9	445,9	360,4	257,9	203,8	181,6	155,1	92,6	89,7	75,1
A lakosság gazdaságai										
865,5	858,5	864,0	1073,7	940,4	1048,1	1085,3	1080,8	1032,1	1042,1	1148,8

A 2. táblázat adatai alapján megállapítható, hogy Kárpátalja a mezőgazdasági termékek termelésének az 1990-es években két mélypontja volt: az 1994. év, valamint az 1998. év, amikor a termelés mennyisége az előző évhez viszonyítva 16,4%-kal, illetve 9,0%-kal esett vissza. Ezt nagy részben az adott évek rendkívül kedvezőtlen időjárási viszonyaira vezethető vissza. Ugyanakkor az általános helyzet is rendkívüli termeléseszköket igazol az 1990-es években. Így a 2000. évben elért 1223,9 millió hrvinya termékérték az 1990. év 1573,9 millió értékének mindössze 77,8%-a. Ez elsősorban a rendszerváltás – Ukrajna függetlenségének első két éve –, 1991–1992. évek gazdasági krízishelyzetének a következménye. Ugyanakkor az elemzett utolsó két év adatai arról tanúskodnak, hogy Kárpátalján a mezőgazdasági termékek termelési értéke növekedő tendenciát mutat.

A 2. táblázat adataiból kitűnik a termelés szektorváltásának kiéleződése az 1991. évben kezdődően. Így míg az 1991. évben a lakosság gazdaságaiban termelték meg a mezőgazdasági termékek 58,6%-át, addig ez a mutató az 1995. évben 83,7%, míg a 2000. évben már 93,8% volt. Ez a szektorváltás azonban csak részben vezethető vissza az elvben nagyüzemek – állami gazdaságok és kollektív mezőgazdasági vállalatok – mezőgazdasági területének csökkenésére, melyet

egyidejűleg a lakosság egyéni gazdasági területének növelése kísért, amit a 3. táblázat adatai igazolnak.

3. táblázat: Kárpátalja mezőgazdasági területe a termelés szervezeti formái alapján

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Mezőgazdasági terület (ezer hektár)										
Összesen	414,7	398,3	447,3	369,9	442,4	448,5	449,0	450,7	439,9	437,2
Ebből mezőgazdasági üzemek	357,2	290,1	268,7	238,7	238,9	231,0	226,4	221,3	201,7	194,9
Ezen belül paraszti/ farmgazdaságok	-	0,8	2,4	3,7	4,2	4,7	5,3	5,6	5,8	6,3
A lakosság gazdaságai	57,5	108,2	178,6	158,2	203,5	217,5	222,6	229,4	238,2	242,3
Szántóterület (ezer hektár)										
Összesen	188,3	187,9	190,6	188,0	196,9	197,9	197,1	199,2	198,5	198,0
Ebből mezőgazdasági üzemek	152,1	140,4	125,3	118,6	116,0	112,6	110,3	108,5	101,5	98,3
Ezen belül paraszti/ farmgazdaságok	-	0,7	2,0	3,1	3,6	3,8	4,2	4,8	5,0	5,5
A lakosság gazdaságai	36,2	47,5	65,3	69,4	80,9	85,3	86,8	90,7	97,0	99,7

A táblázat adatai arról tanúskodnak, hogy míg az 1990-es évek első felében jelentősen növekedett a lakosság egyéni gazdaságainak a területe – az 1991. évben 57,5 ezer hektár, az 1996. évben már 217,5 ezer hektár, addig az évtized második felében ez a tendencia már mérséklődött – a 2000. évben egyéni tulajdonban /használatban 242,3 ezer hektár volt. Ugyanílyen helyzet figyelhető meg a szántóterület esetében – a lakosság gazdaságai az 1991. évben 36,2 ezer hektárt, az 1996. évben már 85,3 ezer hektárt, míg a 2000. évben 99,7 ezer hektárt foglaltak el. Lényeges változás csak a következő éveken figyelhető meg – elsősorban a lakosság gazdaságai mezőgazdasági területének növekedése terén (az egyéni gazdaságok területe a 2002. évben már 302,0 ezer hektárt foglalt el).

A rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján lehetőség van követni a birtokszerkezet átrendeződését Kárpátalja egyes járásai lebontásában.

4. táblázat: Kárpátalja mezőgazdasági területe járási lebontásban a termelés szervezeti formái szerint

	Mezőgazdasági üzemek (hektár), január 1-i állapot			A lakosság gazdaságai (hektár), január 1-i állapot		
	1991	1996	2001	1991	1996	2001
Kárpátalja	357205	230993	161775	57550	217481	271492
Ungvár város	–	–	–	10	822	1069
Munkács város	153	97	97	35	461	461
Beregszász	40806	32320	22575	3966	14695	22857
Nagyberezna	14969	7112	5440	3152	9704	10137
Nagyszőlős	35466	30393	19972	5160	14819	25587
Voloc	13249	7016	6431	2484	7569	8267
Ilosva	28486	19829	15269	6151	14615	20860
Mizsirja	27853	12382	10556	3257	19742	20548
Munkács	48845	33944	25787	7020	22011	28993
Perecsény	10230	6091	5677	1963	8985	9354
Rahó	15989	7144	3826	3857	25632	28468
Szolyva	11438	6993	2139	2006	6210	11595
Técső	39617	18916	11036	5667	29602	29888
Ungvár	44135	32436	23869	5347	2037	24489
Huszt	25969	16320	9101	7475	21777	28919

A 4. táblázat adatai alapján megállapítható, hogy míg az 1991–2000-es évek között a négy síkfüldi járásban a mezőgazdasági üzemek – államgazdaságok, kollektív mezőgazdasági vállalatok – mezőgazdasági földterülete valamivel kevesebb mint a felére csökkent, addig a nagyüzemi termelésre alkalmatlan magas hegyi régióban – Nagyberezna, Voloc, Mizsirja, Rahó – a kolhozok területének több mint a fele már a lakosság egyéni gazdaságainak tulajdonába/használatába került. Ugyancsak rendkívül jelentős volt a problematikus Técsői járásban (egyértelműen nem lehet sem a magas hegyi, sem az előhegyi régióhoz sorolni – erre már korábban történt utalás) az egyéni gazdaságok térnyerése a mezőgazdasági területben – az 1991. évben használatukban mindössze 5,7 ezer hektár, míg a 2001. év január 1. állapottal már tulajdonukban/használatukban 29,9 ezer hektár volt.

Elsősorban a magas hegyi régióban – részben az előhegyi régió, magasabban fekvő részein is – figyelembe kell venni egy folyamatot. A mezőgazdasági üzemek felszámolása esetében különösen ezekben a járásokban a lakosság még kitűnően emlékezett az 1940-es évek végén, 1950-es évek elején a kolhozosításkor a „közösbe” vitt földjei területi elhelyezkedésére. Így a nagyüzemi gazdálkodás részleges felszámolása esetében nem a vagyonyjegyek megfelelő földtulajdont szerzett, hanem – esetenként erőszakkal – visszavette saját vagy elődei szántóját, szénakaszálóját, legelőjét, tehát itt egy reprivatizációs folyamat érvényesült (ez nem volt jellemző Kárpátalja síkföldi régiójára).

A továbbiakban a Kárpátalja növénytermesztésében jelentős szerepet játszó két kultúra – gabonafélék és burgonya – termelési mutatói kerülnek elemzésre a termelés egyes szervezeti formáinak lebontásában.

Kárpátalja az 1990-es évek – (5. táblázat) gabonagazdasága a betakarított terület esetében nem változott, viszont jelentősen csökkent a termelés mennyisége – az 1990. évben 306 ezer tonnáról a 2000. évi 167 ezer tonnáig. Ez a visszaesés egyértelműen még az 1990. évben megfelelő 4,8 t/ha termésátlagról a 2000. évi 2,6 t/ha termésátlagra vezethető vissza. Természetesen itt még lehetne részletezni a probléma okait, az azonban minden kétségen kívül megállapítható, hogy a termelés színvonalának a visszaesése egyértelműen a nagyüzemi szektort érintette – 1990. évben a kiemelkedő 4,9 t/ha termésátlagot az 1995. évben már 2,7 t/ha követte, majd a 2000. évben a minden kritikán aluli 1,9 t/ha termésátlag. Ugyanakkor a gabonatermelés fokozatos átvitele a lakosság egyéni gazdaságaiba sem hozta meg az egyesek által várt eredményt. Míg a lakosság gazdaságainak gabonabetakarítási területe – 36 ezer hektár, az összes terület több mint felét – 56,0%-át foglalta el, addig az egyéni szektorban is csökkenő tendenciát mutat a termésátlag – az 1990. évben még 3,8 t/ha. Kárpátalja gabonagazdasága esetében le lehet vonni azt a következtetést, hogy a gyakorlatilag a nagyüzemi feltételeknek megfelelő – gépesített, kemizált – kalászosok és szemes kukorica termelése, az állami gazdaságok és kollektív mezőgazdasági vállalatok leépülése miatt nincsenek biztosítva a technológia követelményei, kritikus helyzetbe került, ami visszahat az állattenyésztési termékek termelésére – akut takarmánygabona hiány.

5. táblázat: *Gabonatermelés Kárpátalján*

	Összesen	Mezőgazdasági üzem			A lakosság gazdasága
			Nagyüzem	Farmergazdaság	
Betakarított terület (ezer ha)					
1990	64,2	56,6	56,6	–	7,6
részarány	100,0	88,2	88,2	–	11,8
1995	65,9	45,6	42,8	2,8	20,3
részarány	100,0	69,2	64,9	4,3	30,8
2000	64,7	28,5	23,2	5,3	36,2
részarány	100,0	44,1	35,9	8,2	55,9
Termésmennyiség (ezer tonna)					
1990	305,9	277,1	277,1	–	28,8
részarány	100,0	90,6	90,6	–	9,4
1995	196,9	124,7	117,6	7,1	72,2
részarány	100,0	63,3	59,7	3,6	36,7
2000	166,8	52,7	38,9	13,8	114,1
részarány	100,0	31,6	23,3	8,3	68,4
Termésátlag (t/ha)					
1990	4,8	4,9	–	3,8	4,8
részarány	x	x	x	x	x
1995	3,0	2,7	2,4	3,6	3,0
részarány	x	x	x	x	x
2000	2,6	1,9	2,6	3,2	2,6
részarány	x	x	x	x	x

A burgonyatermelés Kárpátalján viszonylag ellentétes eredményt hozott a gabonagazdasággal szemben (6. táblázat). Mindenekelőtt már az 1990-ben is a lakosság gazdaságaiban volt a burgonya betakarított területének több mint a fele – 61,5% –, azaz 14 ezer hektár. A lakosság gazdaságaiban termelték meg a burgonya 61,0%-át – 206 ezer tonnát –, és a termésátlag is azonos volt – megközelítőleg 15 t/ha – az állami gazdaságok és a kolhozok mutatóival. Az évtized végére a burgonyatermelés gyakorlatilag teljesen áthelyeződött a lakosság gazdaságaiba – a betakarított terület 98,2%-a, a termésmennyiségnek ugyancsak 98,2%-a. Megszűnt a nagyüzemi burgonyatermelés Kárpátalján.

6. táblázat: *Burgonyatermelés Kárpátalján*

	Összesen	Mezőgazdasági üzem			A lakosság gazdasága
			Nagyüzem	Farmergazdaság	
Betakarított terület (ezer ha)					
1990	22,6	8,7	8,7	–	13,9
részarány	100,0	38,5	38,5	–	61,5
1995	28,7	1,6	1,5	0,1	27,1
részarány	100,0	5,6	5,3	0,3	94,4
2000	34,3	0,6	0,2	0,4	33,7
részarány	100,0	1,8	0,6	1,2	98,2
Termésmennyiség (ezer tonna)					
1990	337,5	131,7	131,7	–	205,8
részarány	100,0	39,0	39,0	–	61,0
1995	326,8	7,7	7,2	0,5	319,1
részarány	100,0	2,4	2,2	0,2	97,6
2000	478,0	8,7	2,3	6,4	469,3
részarány	100,1	1,8	0,5	1,3	98,2
Termésátlag (t/ha)					
1990	14,9	15,1	–	14,8	14,9
részarány	x	x	x	x	x
1995	11,4	4,5	5,2	11,8	11,4
részarány	x	x	x	x	x
2000	13,9	14,8	16,9	13,9	13,9
részarány	x	x	x	x	x

Itt fel kell hívni a figyelmet egy lényeges tényezőre, ami részben a magas és előhegyi járások ukrán/ruszin lakossága kényszerű tradíciójára vezethető vissza. Elsősorban a magas hegyi régióban a mezőgazdasági termelés már többször említett természeti feltételei miatt a burgonya volt a lakosság „második kenyere”. Ez a helyzet az 1990-es években még inkább jellemző volt. A takarmánygabona termelés-krisis-helyzete miatt leépülő állattenyésztési termékek termelése oda vezetett, hogy míg Kárpátalján az egy főre jutó hús és hústermékek fogyasztása még az 1990-es években is minimális volt – 47 kg –, addig ez a szint a 2000-re már 37 kg-ra csökkent. Részben ugyanez vonatkozik a tej és tejtermékek, valamint a tojás fogyasztására. A kialakult

helyzetben a burgonya képezi a lakosság – elsősorban a magas hegyi régió lakossága – egyik fő táplálékát. Az egy főre jutó fogyasztás – az 1990–1992-es évek némi csökkenése után – 1992-es 91 kg-ról 2000-re 166 kg-ra emelkedett.

A tanulmány terjedelme nem teszi lehetővé például a zöldség- és gyümölcságazatok részletes elemzését, annyi azonban megjegyezhető, hogy az egy főre jutó zöldségfogyasztás a 2000-ben 67 kg volt. A már említett állattenyésztési termékek fogyasztásának csökkenését pótlандó Kárpátalján kialakult egy rendkívül kedvezőtlen helyzet: a kenyér- és sütőipari termékek (celeráliák) rendkívül magas fogyasztása – az 1990-es években egy főre számítva 150-160 kg között mozgott.

Az állattenyésztési termékek termelése szorosan összefügg az állatállomány és a baromfiszám alakulásával. Az 1990-es évek helyzetét jellemzik a 7. táblázat adatai.

7. táblázat: Az állatállomány és a baromfiszám alakulása az 1991–2000-es években

<i>(ezer fő, január 1-jei állapottal)</i>							
	1991	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Szarvasmarha összesen	352,5	241,2	223,7	207,3	201,7	195,4	182,4
Ebből tehén	141,5	142,6	140,1	139,0	139,6	139,0	134,7
Sertés	343,4	286,6	256,0	240,8	249,0	256,4	231,8
Juh és kecske	269,4	163,3	140,5	125,5	119,1	115,8	108,9
Ló	12,8	12,8	13,5	13,6	14,4	14,7	14,7
Baromfi	4839,5	3644,7	3548,4	3677,8	3439,2	3405,3	3158,4

A táblázat adatai alapján megállapítható, hogy a szarvasmarha-állomány az 1990-es években a 352 ezer főről 182 ezer főre esett vissza, ugyanez a csökkenés a sertésállomány esetében 343 ezer fő és 232 ezer fő, míg a juh- és kecskeállomány csökkenése minden elképzelést felülmúlt: 269 ezer főről 109 ezer főre csökkent (a baromfi pontos számbavétele rendkívül problematikus így ennek elemzésére nem került sor). Itt ismét ki kell térni az egyéni gazdálkodás prioritást kapott fejlődésére. Míg az 1990-es évben a szarvasmarha-állomány

36,5%-a volt az egyéni gazdaságokban, addig ez az arány 2000-re már 89,1%-ra emelkedett. Ugyanez vonatkozik a sertésállományra: 1990-ben a sertések 77,9%-a volt az egyéni gazdaságokban, míg 2000-ben már 94,8%-a. Egy viszonylag egyszerű számítás alapján megállapítható, hogy például a szarvasmarhának az egyéni gazdaságokban az évtizedben történt létszámnövekedése – 1991. évben 129 ezer, míg 2000. évben 162 ezer fő –, nem tudta ellensúlyozni az állami gazdaságok és kollektív mezőgazdasági vállalatok kiürülő telepeinek a létszámcsökkenését, a sertések esetében viszont az állomány mind az elvben nagyüzemekben, mind az egyéni gazdaságokban csökkent.

Az állatállomány csökkenésének természetes velejárója volt az állattenyésztési termékek termelésének mérséklődése. Így a hústermelés Kárpátalján élsúlyban számítva 1990-ben 103 ezer tonna, míg 2000-ben 76 ezer tonna volt. A tejtermelés esetében gyakorlatilag nem következett be visszaesés – 1990-ben 375 ezer tonna, 2000-ben 373 ezer tonna –, ami annak köszönhető, hogy a tehénállomány Kárpátalján az említett tíz évben alig mérséklődött, a lakosság gazdaságaiban tartott tehenek számának növekedése ellensúlyozta az állami gazdaságok és kollektív mezőgazdasági vállalatok telepeinek a létszámcsökkenését.

Itt azonban fel kell hívni a figyelmet egy – az állattenyésztési termékek termelése terén megfigyelhető – szinte lehetetlen tényezőre. Az állami gazdaságok és a kollektív mezőgazdasági vállalatok telepein a szarvasmarhaborjak súlygyarapodása napi 200 g alatt van, és a hízósertés súlygyarapodása még inkább kritikán aluli – 1990-ben 226 g, míg 2000-ben már csak 128 g –, ami a keveréktakarmány-hiányra vezethető vissza. Az egy tehenre jutó tejtermelésnek a megállapítása az egyéni gazdaságokban problematikus, így a 2000. évi mutató – 2712 kg – elfogadhatónak tekinthető, figyelembe véve a kárpáti borzderes fajta elsősorban húshasznosítású irányvonalát. Az állami gazdaságokban a még az 1970-es években importból származó intenzív tejhasznosítású szarvasmarhafajták teljesen leépültek, mert az intenzív tartástechnológiát nem lehetett biztosítani. Az eredmény előre jelezhető volt, míg az 1990-es évben az egy tehenre jutó tejjhozam az állami gazdaságok és a kollektív mezőgazdasági vállalatok telepein még átlagosan 2921 kg volt, 2000-ben már 1176 kg-ra csökkent, ami nem igényel kommentárt.

Összegezőképpen meg lehet állapítani, hogy a megye magán viselte az Ukrajna függetlenségének első időszakában kialakult problémák teljes súlyát, súlyosbítva a Kárpátalja mezőgazdaságának természeti feltételeiből fakadó fokozott nehézségekkel. Az 1980-as években még eredményes nagyüzemi gazdálkodás teljes mértékben leépült. Ukrajna közép és déli régiói körülményeitől eltérően Kárpátalján a mezőgazdasági terület hiánya már elvben korlátozta hatékony áruterelő farmergazdaságok tömeges kialakulását.

A következő fejezetben elemzésre kerülő – a mezőgazdaság szövetkezeti szektorát felszámoló elnöki rendelet alapján létrehozott – új típusú gazdasági szervezetek két év adatai arról tanúskodnak, hogy ez a váltás lényegesen kevesebb problémát okozott volna, ha a kiinduló helyzet nem a jelenlegi állapotot lenne elhivatott korrigálni.

A szövetkezeti/kolhoz-szektor felszámolása, az állami szektor átalakulása, az egyéni gazdálkodás további térnyerése

Az első fejezetben Ukrajna függetlenségének első tíz évében az ukrán agrárreform, agrárreform-kísérletek hatására kialakult termelés szerkezet-váltást elemeztük.

Meghatározó változást hozott az előző fejezetben ismertetett Ukrajna államelnöki rendelete „*A gazdaság agrárszektora reformjának felgyorsítására irányuló halaszthatatlan intézkedésekről*”, amely tág teret nyitott a piacgazdaság követelményeinek megfelelő új típusú gazdasági szervezetek létrehozására a felszámolás alá került szövetkezeti szektor gazdasági – kollektív mezőgazdasági vállalatok – bázisa alapján. Ugyanakkor Ukrajna esetében ismét előtérbe került – egy bizonyos visszaesés után – az egyéni paraszti/farmergazdaságok támogatása, amelyeknek – figyelembe véve a szabad földterületeket – első sorban Ukrajna középső és déli régióiban van létjogosultsága.

Kárpátalja esetében az említett államelnöki rendelet végrehajtását követően lényegesen összetettebb a helyzet. Így míg az elvben nagyüzemi termelést biztosító részvénytársaságok, korlátolt felelősségű társaságok, magántulajdonban lévő mezőgazdasági vállalatok, valamint az új típusú szövetkezetek előtt lehetőség nyílt a hatékony termelés feltételeinek a kialakítására, addig az egyéni paraszti/farmergazdaságok a megyében továbbra sem játszanak szerepet. Az egyéni szektor

esetében Kárpátalján – feltételezhetően – a jövőben is csak a volt háztáji és kiegészítő gazdaságokból, esetleges területbővítést követően – a mezőgazdasági terület magántulajdonba vétele után – létrejött egyéni törpegazdaságok fognak dominálni. Azonban ezekben az egyéni törpegazdaságokban nincs és nem is lehet meg a mezőgazdasági termékek árutermelésének a feltétele.

A kialakult helyzetből való kiút keresése rendkívül nehéz feladat, és ebben a vonatkozásban meghatározó szerepet játszanak az újonnan alakult gazdasági szervezetek menedzsmentjének. Ez a menedzsment többségében a felszámolt kollektív mezőgazdaságok vezetőségének tagjai közül került ki.

A feladatnak megfelelően – mivel a már említett 1999. évi államelnöki rendelet hatását egy bizonyos időeltolódással fejtette ki – az elemzés adatbázisául a 2001. és a 2002. év eredményei szolgálnak.

Új típusú gazdasági szervezetek Kárpátalján

Az előző fejezetben elemeztük Kárpátalja mezőgazdasági termékek termelésének helyzetét az Ukrajna függetlenné válását követő első tíz évben, az 1991–2000 közötti időszakban. Megállapítást nyert az állami és szövetkezeti szektor térszerkezete: 2000-ben részesedése a mezőgazdasági termékek értékében mindössze 6,4% volt (2. táblázat). Részben egyet lehet érteni azzal a véleménnyel, hogy függetlenül az agrárreform-kísérletektől, a szovjet érából örökölt nagyüzemi termelési szervezeti forma Kárpátalja különleges földrajzi körülménye között – figyelembe véve Ukrajna gazdaságának krízishelyzetét – nem lehetett életképes.

A gyökeres fordulatot előíró 1999. december 3-i államelnöki rendelet – „*A gazdaság agrárszektora reformjának felgyorsítására irányuló halaszthatatlan intézkedésekről*” – végrehajtása Kárpátalján azt eredményezte, hogy már a 2000. év végére az addig bejegyzett 167 kollektív mezőgazdasági vállalat alapján 222 új típusú gazdasági szervezet jött létre, ezek közül 141 korlátolt felelősségű társaság, 27 új típusú mezőgazdasági szövetkezet, 15 magántulajdonban lévő mezőgazdasági vállalat, és 39 paraszti/farmergazdaság.

Figyelembe véve Kárpátalja mezőgazdaságának eltérő természeti feltételeit, elemzésre került a kollektív mezőgazdasági vállalatok átalakulásának folyamata a megye egyes járásainak lebontásában.

8. táblázat: *A mezőgazdasági nagyüzemek szervezeti formaváltása az államelnöki rendelet végrehajtását követően*

	Mezőgazdasági nagyüzem	Ezek közül átalakult	Új szervezeti forma				
			Összesen	Magántulajdonban lévő vállalat	Korlátolt felelősségű társaság	Új típusú szövetkezet	Paraszti/farmergazdaság
Beregszász	18	12	31	–	31	–	–
Nagyberezna	9	9	6	–	6	–	–
Nagyszőlős	19	14	27	4	12	4	7
Voloc	11	10	12	–	1	–	11
Ilosva	16	16	20	–	20	–	–
Mizshirja	12	14	15	–	3	7	5
Munkács	25	19	31	2	25	–	4
Perecseny	8	8	9	1	8	–	–
Rahó	7	8	4	–	3	–	1
Szolyva	9	39	14	2	9	1	2
Técső	21	21	14	–	4	10	–
Ungvár	21	15	23	5	10	2	6
Huszt	11	11	16	1	9	3	3
Összesen	187	167	222	15	141	27	39

A 8. táblázat adataiból jó néhány következtetést lehet levonni. Mindenekelőtt az állami szektor gazdaságait 2000-ben még nem érintette a szervezeti forma átalakulása, elvben megmaradt mind a 20 állami tulajdonban lévő gazdaság. A nagyüzemi termelés természeti feltételeinek megfelelően a Kárpátalja síkföldi járások esetében a helyzet a következő. A síkföldi régió – Ungvár, Munkács, Beregszász, Nagyszőlős járások – összesen 60 kollektív mezőgazdasági vállalatából 11 magántulajdonban lévő vállalat, 78 korlátolt felelősségű társaság és 6 új típusú szövetkezet alakult. Ugyanakkor az Ungvári járásban a felszámolt kollektív mezőgazdasági vállalatok egy részéből 6, a Mun-

kács járásban 4, míg a Nagyszőlős járásban 7 paraszti/farmergazdaság jött létre.

A szövetkezeti szektor – kollektív mezőgazdasági vállalatok – felszámolása után Ungvár járásban 6,1 ezer, Munkács járásban 14,7 ezer, Beregszász járásban 21,3 ezer, Nagyszőlős járásban 19,3 ezer volt tag kapott vagyonyjegyet. Itt egy érdekes jelenség tapasztalható. Míg Nagyszőlős járásban a vagyonyjegy tulajdonosok közül 6,1 ezer természetben kérte ki részesedését – földterület vagy termelési eszköz –, addig Beregszász járásban 5,8 ezer, Munkács járásban 8,0 ezer vagyonyjegy-tulajdonos bérbe adta tulajdonát az újonnan megalakult gazdasági szervezetnek.

A magas és előhegyi járások esetében nem figyelhető meg egyértelmű tendencia. Így míg a magas hegyi Nagyberezna járásban a 9 felszámolt kollektív gazdaság bázisán 6 korlátolt felelősségű társaság alakult, a többiek esetében mind a földterület, mind a többi vagyontárgy a lakosság egyéni gazdaságaiba került, s gyakorlatilag ugyanez a helyzet Rahó járásban – itt azonban megalakult 1 paraszti/farmergazdaság is –, addig a Voloc járásban fordított a helyzet: a felszámolt kollektív mezőgazdasági vállalatok mindössze egy korlátolt felelősségű társaság létrehozását segítették elő, míg 11 esetben új paraszti/farmergazdaság jött létre. Ugyanakkor az előhegyi Ilosva járásban a 16 kollektív mezőgazdasági vállalat bázisán 20 korlátolt felelősségű társaság alakult.

Az állami szektor gazdasági esetében jelenleg is folyamatban van az állami gazdaságok – szovhozok – zárt (amikor csak az ott foglalkoztatottak szerezhettek részvényt) és nyílt részvénytársaságokká való átalakulása. Ez viszont – jelenleg – még nem érinti a kutatóintézetek tangazdaságait, ahol elsősorban a vetőmagtermesztés és fajtafenntartás továbbra is állami felügyelet alatt van.

Feltételezhetően érdeklődésre tart számot a nagyüzemi termelés hatékonyságát befolyásoló költség szerkezetének változása a Kárpátalja esetében ebben a szektorban meghatározó helyet elfoglalt kollektív mezőgazdasági vállalatok felszámolása után.

9. táblázat: A mezőgazdasági nagyüzemek termelési költség szerkezete

	(%-ban)					
	1990			2002		
	Összesen	Növény- termesztés	Állat- tenyésztés	Összesen	Növény- termesztés	Állat- tenyésztés
Költségek összesen	100,0	100,0	100,1	100,0	100,0	100,0
Munkabér kiadás	35,3	42,4	28,6	22,0	23,9	19,2
Anyagi ráfordítások – ebből (ráfordítás %-ban)	52,8	41,2	63,8	59,3	52,3	69,5
vetőmag, palánták	13,3	35,0	x	13,0	24,9	x
takarmány	50,9	x	81,7	40,2	x	84,3
más mezőgazdasági termék	x	x	x	3,5	4,6	2,3
műtrágya	8,7	23,1	x	12,7	24,3	x
üzemanyag	5,3	8,8	3,3	17,4	29,2	4,4
villamos energia	0,8	0,7	0,8	3,9	3,1	4,8
alkatrészek, építőmunka	4,0	8,4	1,2	4,9	7,2	2,3
szolgáltatások	17,0	24,4	13,2	4,4	6,7	1,9
Értékcsökkenési leírás	7,1	8,3	6,0	6,9	8,2	5,1
Egyéb kiadások – ebből (egyéb kiadás %-ban)	4,8	8,1	1,6	11,8	15,6	6,2
bérleti díj	x	x	x	57,9	68,9	17,5
jutalék vagyonejgy után	x	x	x	4,5	8,5	4,7

A táblázat adataiból lényeges következtetéseket lehet levonni. Az új típusú gazdasági szervezetekben nem foglalkoztatnak felesleges munkaerőt, így a költségekben lényegesen alacsonyabb a munkabér aránya. Ez még akkor is igaz, ha a költségek esetében nem vesszük figyelembe a költségek abszolút nagyságát. Lényeges pont, hogy a már többször említett kinyílt „agrárrolló” itt is bizonyítást nyert. Így függetlenül attól, hogy 2000-ben lényegesen alacsonyabb a növénytermelés kemizálásának a szintje mint 1990-ben, a műtrágya mégis 4%-kal magasabb az anyagköltségeken belül. Ugyanez vonatkozik az üzem-

anyagköltségekre: 2002-ben az anyagköltségben az üzemanyag részaránya 17,4% volt, míg 1990-ben csak 5,3%. Az új típusú mezőgazdasági szervezetben nem hagyható figyelmen kívül, hogy míg a szovjet érában ismeretlen volt a bérleti díj – a termőföld az állami gazdaságok esetében állami, míg a kolhozok esetében „össznépi” tulajdonban volt –, addig a kollektív mezőgazdasági vállalatok utódszervezetei viszonylag jelentős bérelt területeken végzik tevékenységüket.

Mind a megalakult korlátolt felelősségű társaságok, mind az egyéni tulajdonban lévő mezőgazdasági vállalatok adófizetői az állami költségvetésnek. Az 1990-es években érvényben lévő adórendszer gyakorlatilag megbénította a mezőgazdasági nagyüzemek tevékenységét. A mezőgazdasági termelők – ez meghatározóan érinti az új típusú gazdasági szervezeteket – életbe léptetett egységes mezőgazdasági adója felváltotta az addigi 12 fajta adónemet és lényegesen áttekinthetőbb helyzetet teremtett (az egységes mezőgazdasági adón kívül a gazdaságok már csak többletértékadót, és jövedéki adót fizetnek).

Annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a kollektív mezőgazdasági vállalatok felszámolása után megalakult korlátolt felelősségű társaságok, magán tulajdonban lévő mezőgazdasági vállalatok, új típusú szövetkezetek a következő években milyen mértékben fogják fejleszteni tevékenységüket Ukrajnában, még korainak tűnik. Kárpátalja esetében viszont biztosra vehető, hogy egyes esetektől eltekintve, ezeknek az új típusú – a piacgazdaság követelményeinek megfelelő – gazdasági szervezeteknek elsősorban a megye síkföldi régiójában van jövője. Feltételezhető, hogy amennyiben a nagyüzemi termelés természeti feltételeit biztosító környezetben megalakult korlátolt felelősségű társaságok, magántulajdonban lévő vállalatok, az állami szektor gazdaságainak részvénytársasággá való átszervezése megteremti az intenzív technológia alkalmazásának lehetőségét, úgy a jövőben várható a termelés mennyiségi és hatékonysági mutatóinak lényeges javulása. Azonban Kárpátalja esetében mindettől függetlenül, a mezőgazdaságban továbbra is az egyéni gazdaságok fognak meghatározó szerepet játszani.

Kísérletek árutermelő farmergazdaságok létrehozására

Az egyéni gazdálkodás új lehetőséget kapott Ukrajna parlamentje – Legfelsőbb Tanács – által az 1991-ben elfogadott „A földreformról” törvénye alapján. Elvben lehetőség nyílt a paraszti/farmergazdálkodásra mind a földtulajdon, mind a földhasználat biztosítása mellett. Az új irányzat politikai háttérét illetően – mint már említettük – a múlt kényszerű kolhozosításának az emlékét is el kívánták törölni.

Ukrajna középső és déli régióiban lehetőség volt az árutermelést feltételező birtokméret kialakítására, így az említett törvény egy paraszti/farmergazdaság termőföld-tulajdonjogát 100 hektárban – ebből 50 hektár lehetett a szántóterület – maximalizálta. Ugyanakkor a hatékony termelés – például gabonatermelés – ennél nagyobb területet igényel, amit az egyes farmerek földbérlet útján biztosítottak. Az első évek lendülete azonban gyorsan megtört. Kiderült, hogy az árutermelő farmergazdálkodást kezdeményezők döntő többsége nem rendelkezik sem piaci ismeretekkel, sem megfelelő szaktudással, és ami a legfontosabb, sem starttőkével. Az a politikai feltevés, hogy ugyanúgy mint az „Új gazdasági politika” időszakában az 1920-as évek elején, a tömegesen megalakuló farmergazdaságok fogják meghatározni Ukrajna mezőgazdaságának a fejlődését, teljesen alaptalannak bizonyult.

Kárpátalja esetében – mint ahogy erre már többször utaltunk – a megye termőföldhiánya – elsősorban szántóterület hiánya – elvben nem teszi lehetővé jelentős nagyságú földterületek átadását a kezdő farmereknek. Ennek függvényében világossá vált, hogy Kárpátalján az alakuló paraszti/farmergazdaságok mind a birtokméret nagyságában, mind a megtermelt mezőgazdasági termékek mennyiségében – természetesen egyes kivételektől eltekintve – csak nagyon kis mértékben különböznek az 1991-es évtől új lendületet kapott egyéni gazdálkodástól, amely a volt háztáji és kisegítő gazdaságok bázisán jött létre.

A paraszti/farmergazdaságok fejlődését az 1990-es években, majd egy bizonyos stabilizációt az utolsó két évben a 10. táblázat adatai igazolják.

10. táblázat: *Paraszti/farmergazdaságok Kárpátalján*

<i>(január 1-jei állapot)</i>										
	Paraszti/farmergazdaságok száma					Paraszti/farmergazdaságok területe				
	1992	1996	2001	2002	2003	1992	1996	2001	2002	2003
Kárpátalja	135	1054	1459	1420	1377	420	4801	11242	11050	9893
Beregszász	7	176	305	294	293	70	1345	3026	2179	2174
Nagyberezna	–	8	8	11	10	–	20	19	78	76
Nagyszőlős	70	284	424	407	356	30	692	1413	1482	1421
Voloc	–	2	16	16	16	–	9	320	256	113
Ilosva	3	43	45	47	49	11	143	209	262	251
Mizshirja	–	5	9	9	10	–	13	42	160	120
Munkács	30	159	200	206	211	177	779	1931	2211	1590
Perecseny	–	–	5	8	9	–	–	30	36	66
Rahó	8	42	52	52	53	29	121	371	370	374
Szolyva	8	18	22	22	23	12	35	97	97	50
Técső	1	73	83	81	76	71	297	357	358	342
Ungvár	8	224	263	250	255	20	1299	3172	3284	3060
Huszt	–	20	27	17	16	–	48	255	277	256

A 10. táblázat alapján megállapítható, hogy az 1990-es években tapasztalható farmergazdálkodási kedv, ugyanúgy mint Ukrajna többi régiójában, az utóbbi három évben megtört. Míg 2001-ben még 1459 gazdaság volt bejegyezve, addig ez a szám 2003-ra már 1377-re csökkent. Ugyancsak kevesebb a paraszti/farmergazdaságok mezőgazdasági területe: 2001-ben 11242 hektár, míg 2003-ban – egy-két év alatti 12%-os csökkenés mellett – 9893 hektár. Ugyanakkor érdekes, hogy míg Ilosva járásban több paraszti/farmergazdaság van, addig a terület csökkent, és ugyanilyen jelenség tapasztalható Szolyva és Ungvár járásokban is. Munkács járás esetében a paraszti/farmergazdaságok számának két év alatti több mint 5%-os növekedése mellett területük 17,7%-kal mérséklődött. Ez azt jelenti, ami rendkívül kedvezőtlen, hogy a viszonylag nagy területtel rendelkező gazdák szüntetik meg tevékenységüket és helyükbe kisebb paraszti/farmergazdaságok lépnek.

Az elvben árutermelésre hivatott farmergazdaságok létét Kárpátalján megkérdőjelezi az egy paraszti/farmergazdaság átlagosan mindössze alig több mint 7 hektár területe. A megye magas hegyi és előhe-

gyi járásaiban gyakorlatilag nem lehet árutermelésről beszélni – a statisztikai adatok szerint nincs gazdaság, amely több mint 20 hektár mezőgazdasági területtel rendelkezne. Részben más a helyzet Kárpátalja síkföldi régiójában. Az Ungvár járásban egy paraszti/farmer gazdaság átlagosan 12 hektáron, a Munkács járásban – 7,5 hektáron, a Beregszász járásban 7,4 hektáron gazdálkodik, és csak a Nagyszőlős járásban alacsony az átlagterület – 4,0 hektár. Ugyanakkor a statisztikai adatok szerint az Ungvár járásban 12 farmergazdaság több mint 50 hektáron folytat mezőgazdasági termelést, és 3 gazdaság, a bérelt földet is beleszámítva, birtokmérete több mint 100 hektár.

A paraszti/farmergazdaságok árutermelését elvben megkérdőjelezi alacsony technikai ellátottságuk. Így az összesen 1377 gazdaságban csak 530 traktor, és mindössze 26 gabonabetakarító kombájn van. Ugyanakkor a traktorok közül 392, míg a kombájnok közül mind a síkföldi járássok paraszti/farmergazdaságaiban van. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy egyes esetekben a gazdaságok tulajdonosai egy intenzív termelési technológia mellett – elsősorban a zöldség, gyümölcs és szőlő ágazatokban, még viszonylag kisebb terület birtokában – nem lehetnek képesek árutermelésre. Azonban az egyedi felmérések azt bizonyítják, hogy még a munkaigényes ágazatok termékeinek termelésére szakosodott paraszti/farmergazdaságokra sem jellemző az árutermelés.

Kárpátalja mezőgazdasági termékek termelésében a paraszti/farmergazdaságok részaránya a következő: gabonatermelésben 2001-ben 7,9%, burgonyatermelésben 2,6%, zöldségtermelésben 1,2%, míg az állattenyésztési termékek esetében hízójószág 0,3%, tej 0,5%, tojás 0,3%. Tehát a paraszti/farmergazdaságok, az esetleges várakozással szemben, a mezőgazdaságban nem játszanak szerepet.

Már többször történt arra utalás, hogy Kárpátalja sajátos körülményei között a mezőgazdasági termékek termelése mind jobban a lakosság egyéni gazdaságaiban összpontosul, ezekben a gazdaságokban termelik meg az összes termék 93,4%-át. Figyelembe véve a paraszti/farmergazdaságok átlagos birtokméretét és technikai felszereltségüket, ezeknek a gazdaságoknak a többségét a lakosság egyéni gazdasági kategóriába lehet sorolni. Ugyanakkor a viszonylag megfelelő birtoknagysággal, erő- és munkagépekkel felszerelt nem nagy számú áru-

termelő farmergazdaság gyakorlatilag azonos a kollektív mezőgazdasági vállalatok felszámolása után alakult magántulajdonban lévő mezőgazdasági vállalatok kategóriával. Ezt az átsorolást megkönnyítheti a már említett, bevezetett egységes mezőgazdasági adórendszer kiterjesztése mind a magántulajdonú mezőgazdasági vállalatokra, mind az árutermelő farmergazdaságokra.

A szektorváltás eredményei Kárpátalja mezőgazdaságában

Az új típusú gazdasági szervezetek kialakulása és tevékenysége elemzésénél hangot kapott az a feltételezés, hogy amennyiben ezek a részvénytársaságok, korlátolt felelősségű társaságok, magántulajdonban lévő mezőgazdasági vállalatok, új típusú szövetkezetek megerősödnek, úgy – elsősorban Kárpátalja síkföldi régiójában – a hatékony nagyüzemi technológia alkalmazásával növelhetik termelésüket és részarányukat az egyes mezőgazdasági termékeinek termelésében.

A szektorváltás utáni két év – a kollektív mezőgazdasági vállalatok helyébe lépő, a piacgazdaság feltételeinek és követelményeinek megfelelő új típusú gazdasági szervezetek létrejötte – kevés ahhoz, hogy ennek eredményességéről megdönthetetlen véleményt lehessen alkotni. Kárpátalja esetében még az is növeli a problémát, hogy a nagyüzemi termelés részaránya a mezőgazdasági termékek termelésében minimális, és ez a részarány az elmúlt két évben csak rendkívül kis mértékben változott. Mivel a szektorváltás csak a nagyüzemi termelést érintette, így a továbbiakban az állami gazdaságok és a gazdasági szervezetek eredményei képezik az elemzés tárgyát.

A statisztikai adatok alapján megállapítható, hogy a megye mezőgazdasága elvben nagyüzemeiben a mezőgazdasági termékek termelési értéke összehasonlítható áron 2000-ben 75,1 millió, 2001-ben 85,3 millió, míg 2002-ben 90,7 millió hrvnya volt, ami két év folyamatos növekedése mellett 20,7%-os többletet jelent a 2000. évi szinthez viszonyítva. Figyelembe véve azt a tény, hogy az elemzett időszak alatt a nagyüzemek mezőgazdasági területe 162 ezer hektárról 98 ezer hektárra csökkent, ez a termelésnövekedés a mezőgazdaság alapvető termelő eszközének, a termőföld-felhasználásnak lényeges javulását eredményezte.

Az állami gazdaságok és az új típusú gazdasági szervezetek javuló termelési eredményei azonban nem voltak azonosak a mezőgazdaság két fő ágazatában. Így a növénytermesztési termékek értéke a 2000. évi 54,2 millió hrvnya után 2001-ben jelentősen emelkedett, és 66,3 millió volt, majd a következő évben megközelítőleg ezen a szinten stabilizálódott – 65,5 millió hrvnya. Az állattenyésztési termékek termelése esetében ellenkező volt a helyzet. A 2000. évi 20,9 millió hrvnya után a következő évben egy kis nagyságrendű csökkenés volt – 19,0 millió –, majd ezt 2002-ben egy jelentős emelkedés követte – 25,2 millió hrvnya.

Az állami gazdaságokban és az új típusú gazdasági szervezetekben bekövetkezett javulást, ennek okait, csak részben lehet a 2001. év növénytermesztését befolyásoló kedvező időjárási viszonyokra visszavezetni. Kétségtelen, hogy az új típusú gazdasági szervezetek menedzsmentje már egy év alatt is tapasztalatot szerzett a piacgazdálkodás feltételeiről és ezt a tapasztalatot kamatoztatta. Ennek esetleges bizonyítására elég felhozni azt a mutatót, hogy a megfelelő munkaszervezés következtében az élőmunka hatékonysága 2001-ben az előző évhez viszonyítva 12,4%-kal javult, majd a következő évben még jobban emelkedett: 2002-ben 2001-hez viszonyítva 40,4%-kal.

Az állami gazdaságok és az új típusú gazdasági szervezetek a 2000–2002 években nyújtott termelési eredményeit a *11. táblázat* tartalmazza.

Az állami gazdaságok és új típusú gazdasági szervezetek javuló teljesítményét igazolja a már említett a mezőgazdasági terület – ezen belül a szántó – hatékony kihasználása. Így például míg 2000-ben a gabonafélék termésátlaga a nagyüzemekben kritikán aluli – 1,9 t/ha – volt, 2002-ben ez már 3,8 t/ha-ra emelkedett. Azonban az állattenyésztési ágazatok eredményét meghatározta az állatállomány-csökkenés. Így míg az állami gazdaságok és új típusú gazdasági szervezetek telepein 2000-ben a szarvasmarha-állomány még 23,4 ezer volt, addig 2002-ben már csak 17,2 ezer fő. A takarmányhiány korlátozta a tejtermelés lehetséges növelését, egyszerűen nem volt miből biztosítani a tehénállomány keveréktakarmány-szükségletét. Így bár az egy tehenre számított tejhozam a 2000. évi elfogadhatatlan szintről – 1176 kg – 2002-re már ugyan csak minimális szintre emelkedett – 1661 kg –, a

tehenlétszám csökkenése – 2000-ben 9,2 ezer, 2002-ben 6,1 ezer fő – behatárolta a tejtermelést az állami gazdaságokban és az új típusú gazdasági szervezetekben.

11. táblázat: *Mezőgazdasági termékek termelése Kárpátalja mezőgazdasági nagyüzemeiben*

(ezer tonna)			
	2000	2001	2002
Gabonafélék összesen	52,57	82,1	80,8
– ebből búza	29,0	45,5	46,7
rozs	1,7	3,0	1,5
árpa	8,8	11,2	12,8
kukorica	10,8	16,1	12,2
zab	2,0	5,5	6,9
hüvelyesek	0,1	0,2	0,2
Napraforgó	0,6	0,3	0,6
Dohány	0,1	0,1	0,1
Burgonya	8,7	16,2	17,7
Zöldségfélék	3,2	5,4	4,9
Vágóállat	2,8	1,3	1,9
– ebből sertés	0,6	0,3	0,3
Tej	16,9	14,1	12,9
Tojás (millió darab)	1,6	0,7	1,4

A szövetkezeteket – kollektív mezőgazdasági vállalatokat – érintő szektorváltás a növénytermesztési ágazatokban is problémákat okozott. A felszámolt kollektív mezőgazdasági vállalatok addig egységes gépparkja a vagyonyegyek felhasználása alapján szétosztásra került, és például a megalakult korlátolt felelősségű társaság nem rendelkezett a nagyüzemi technológiát biztosító komplex gépparkkal (az állami szektor esetében a problémát a teljesen leamortizálódott traktorok, kombájnok, munkagépek jelentették). Még súlyosabb következményekkel járt az addig egy kollektív mezőgazdasági vállalat több új típusú gazdasági szervezetre történt átalakulása esetében a központi gépjavító üzemegység feloszthatatlansága. Így egyes újonnan alakult, például

korlátolt felelősségű társaságoknak az első időszakban nem volt lehetőségük karban tartani erő- és munkagépeiket.

Függetlenül a felsorolt problémáktól – esetleg még ide lehet sorolni az ugyancsak központi műtrágya és növényvédőszer raktárból a több újonnan alakult gazdasági szervezetekhez kijuttatandó kemikáliák megoldatlanságát – a nagyüzemi termelés bizonyította életképességét a növénytermesztés ágazataiban. Mindez olyan körülmények között történt – ahogy a *11. táblázatban* összefoglalt adatok egyértelműen bizonyítják a javuló tendenciát –, amikor a termelés technológiai feltételei a mélypontra süllyedtek. A leépülő gépparkon kívül ebben a vonatkozásban kiemelhető, hogy míg 1990-ben Kárpátalja nagyüzemeiben az egy hektárra jutó műtrágya mennyisége hatóanyagban 286 kg volt, addig 2002-ben mindössze 29 kg és a szerves trágya mennyisége is jelentéktelen: 2002-ben egy hektárra számítva 1,2 tonna. Feltételezhető, hogy továbbjavuló feltételek mellett az új típusú gazdasági szervezetek megtalálják helyüket Kárpátalja mezőgazdasága növénytermesztésében.

Sajnálattal kell megállapítani, hogy az állattenyésztési ágazatok terén a helyzet rosszabb, mint kritikus, és ezen a területen a problémák megoldása esetleg csak hosszú távon lehetséges. A megye – mint már többször említettük – „szűk keresztmetszete”, a gabonagazdaság szántóterület-hiánya, behatárolja a takarmánygabona-termesztés lehetőségeit (a központi alapokból történt évi 500-600 ezer tonna gabonakiutalás megszűnt). Ez meghatározóan érinti a keveréktakarmányt fogyasztó ágazatokat (sertés, baromfi). Nagyon szomorú látvány a felszámolt kollektív mezőgazdasági vállalatok és gyakorlatilag az állami szektor gazdaságilag lepusztult és üresen álló sertés és baromfi telepei. Itt elég megjegyezni, hogy míg a mezőgazdasági nagyüzemekben a sertés állomány 1990-ben 75,8 ezer, 2000-ben még 18,1 ezer fő volt, addig 2002-ben már csak 13,2 ezer fő. Még lehetetlenebb a helyzet a baromfiágazat esetében. Kárpátalja baromfiiparát az 1970-es évek elején a magyarországi Bábolna mezőgazdasági kombinát által felépített és beüzemelt Ungvár járás Koncháza üzem határozta meg. A termelés teljes vertikumát biztosító üzem – jelenleg Agráripari kombinát néven szerepel – baromfiállománya 2002-ben nem haladta meg a 20 ezer darabot. Míg a mezőgazdasági nagyüzemekben a baromfilétszám 1990-

ben 1896 ezer volt, addig az állami gazdaságokban és az egyes új típusú gazdasági szervezetek telepein 2000-ben már csak 58 ezer baromfi vált található.

A szövetkezeti szektor felszámolása után Kárpátalja mezőgazdasági termékek termelési értékét a 12. táblázat tartalmazza.

12. táblázat: *Mezőgazdasági termékek termékmennyisége 2000–2002-ben*

<i>(millió hrvnya – összehasonlító áron)</i>			
	2000	2001	2002
Mezőgazdasági termékek termelési értéke összesen	1223,9	1341,6	1379,7
Növénytermesztési termékek	591,2	633,8	662,4
– ebből gabonafélék	86,4	121,6	128,0
ipari növények	1,6	2,0	1,8
burgonya, zöldségfélék	321,3	362,4	396,2
gyümölcs, szőlő	152,4	113,9	104,7
takarmánynövények	21,2	28,8	26,0
egyéb	8,3	5,1	5,7
Állattenyésztési termékek	632,7	707,8	717,3
– ebből élőállat, baromfi	324,4	378,6	380,0
tej	237,6	246,3	256,9
tojás	55,0	62,1	67,8
gyapjú	0,6	0,6	0,6
egyéb	15,1	20,2	12,0

A táblázat adataiból megállapítható, hogy 2001-ben és 2002-ben töretlen volt a mezőgazdasági termékek termelésének emelkedése. Itt azonban fel lehet hívni a figyelmet egy tényezőre.

Az elemzett két év alatt az előző évhez viszonyítva a termelés értéke 2001-ben 9,6%-kal, míg 2002-ben 2,8%-kal növekedett. Azonban, míg az emelkedés az elvben nagyüzemi szektorban ez a mutató 13,6%, illetve 6,3% volt, addig a lakosság gazdaságaiban 9,4%, illetve 2,6%. Tehát az egyéni gazdaság viszonylag kisebb termelés-növekedést produkált. Ugyanakkor a lakosság gazdaságainak túlsúlya Kár-

pátálja mezőgazdaságában azt eredményezte, hogy függetlenül a viszonylag lassabb növekedési ütemtől abszolút mértékben nem az állami gazdaságok és az új típusú gazdasági szervezetek voltak a forrásai a javuló eredményeknek, hanem az egyéni gazdálkodás növekvő termékkibocsátása.

Kárpátalja mezőgazdaságának helyzetét és fejlődési lehetőségét a kialakult körülmények között nem a nagyüzemi gazdálkodási fogja meghatározni – ahogy erre már többször utaltunk –, a lakosság gazdaságaiban termelik meg a mezőgazdasági termékek több mint 90%-át. Függetlenül ettől feltételezhető, hogy a jelenleg még többségükben az önellátásra termelő egyéni gazdaságok megmaradása mellett emelkedni fog a korlátolt felelősségű társaságok, magán tulajdonban lévő mezőgazdasági vállalatok, új típusú szövetkezetek birtoknagysága a tulajdonosok által bérbbe adott, vagy az új típusú gazdasági szervezetek menedzsmentje által megvásárolt mezőgazdasági területek révén.

Azonban Kárpátalja nagyüzemi termelésének jövője a szövetkezeti szektorváltás után meghatározó mértékben függ a megyén kívüli kapcsolatok fejlesztésétől. Ebben a vonatkozásban elképzelhető a szomszédos Szabolcs-Szatmár-Bereg megye gabona – elsősorban takarmánygabona – exportalapjának Kárpátalja piacán való értékesítése, ami biztosíthatja a nagyüzemi állattenyésztési termékek termelését – elősegítve a keverékállomány-ellátást, felfuttatást.

Összegzés

Ukrajna gazdaságpolitikai irányvonalát – ez vonatkozik elsősorban az ipar egyes ágazatainak a fejlesztésére és az export-import tevékenységre – az ország 1991-ben történt függetlenné válása után kialakult gazdasági érdekcsoportok határozták meg. Ukrajna parlamenti választások esetében csak a jobboldali nemzeti-demokratikus pártjai, valamint a baloldal – Ukrajna Kommunista Pártja és Ukrajna Szocialista Pártja – rendelkezik ideológiával, míg a centрупártok az egyes régiók – megyék – gazdasági érdekcsoportjainak az érdekeit képviselik a törvényhozásban, és amennyiben ezek a centрупártok frakciói a Legfelsőbb Tanácsban többséget alkotnak, úgy ezeknek a képviselői osztják el egymás között a kormányban – Miniszteri Kabinet – a miniszteri posztokat.

Némileg más a helyzet az agrárszféra képviselőiben. Az 1990-es évek Parasztpártja egyértelműen a mezőgazdasági nagyüzemek vezetői köréből került ki, és úgy az állami gazdaságok, mint a kolhozok – kollektív mezőgazdasági vállalatok – érdekképviselője volt a parlamentben, részben megjelenítve a baloldali ideológiát. A politikai centrum a Parasztpárt ellensúlyozására létrehozta az Agrárpártot, és míg a Parasztpárt elvesztette támogatását, addig az Agrárpárt a centripártok választási blokkjában a parlamentben 16 mandátumot szerzett, és a párt tagjai közül került ki az agráripari komplexumot felügyelő miniszterelnök-helyettes, és az Agrárpolitikai Minisztérium minisztere. A kialakult hatalmi helyzet meghatározta Ukrajna agrárpolitikájának „többvektorú” – támogatni az új típusú gazdasági szervezetek és az egyéni gazdálkodókat is – irányvonalát.

A következő összefoglaló megállapításokat lehet tenni:

- Ukrajna agrárreformja az ország függetlenné válása után magán viseli a következetlenség jeleit. Az első években elfogadott törvények meghatározóan az egyéni szektor – paraszti/farmergazdaságok – kiemelt fejlesztése támogatására irányultak. A szovjet éra múltjával szemben elfogadták a mezőgazdasági terület – termőföld, magántulajdonját.
- A szövetkezeti szektor kolhoz típusú gazdaságainak a kvázi vagyonnevesítésén alapuló átszervezése – kollektív mezőgazdasági vállalat néven – gyakorlatilag nem jelentett meghatározó változást a termelés szervezeti formáját illetően. Ugyanakkor az állami gazdaságok – szovhozok – érintetlenül hagyása felvetette a kollektivizálás időszakában eredetileg kolhozok, majd ezeknek felső utasításra szovhozokká történt átszervezése után azt a megoldhatatlan problémát, hogy a szovhoz dolgozók ellentétben a kollektív mezőgazdasági vállalatok tagjaival, nem kaphattak vagyonyjegyet.
- Az 1999. december 3-i államelnöki rendelet felszámolta a mezőgazdaság szövetkezeti szektorát, és a kollektív mezőgazdasági vállalatok alapján elvben a piacgazdaság feltételeinek és követelményeinek megfelelő új típusú gazdasági szervezetek jöttek létre, míg az állami szektor gazdaságainak átszervezése egy hosszabb folyamatot feltételez.

- Ukrajna agrárreformjainak hatása Kárpátalja mezőgazdaságára egy különleges helyzetet teremthet, amit a megye és a mezőgazdasági termelés természeti feltételei határoznak meg.

Ukrajna agrárpolitikája az ország függetlenné válása után Kárpátalján csak részben érvényesült. Az agrárreform-kísérletek Kárpátalja mezőgazdaságának helyzetére az alábbiakban jellemzett hatásokat gyakorolták:

- Kárpátalja mint földrajzi egység három egymástól lényegesen eltérő régióra oszlik: magas hegyi, előhegyi és síkfüldi régiókra. Míg a magas hegyi és részben az előhegyi régióban gyakorlatilag nincs lehetőség a nagyüzemi technológia alkalmazásával mezőgazdasági termékek termelésére, addig a síkfüldi régió – jelentős részben magyarok lakta járása, a magyar Alföld határon átnyúló része – természeti feltételei biztosítják egy intenzív technológiai alkalmazását.
- Az elemzés során megerősítést nyert, hogy Kárpátalja sem a múltban, sem a jelenben és a jövőben sem volt és nem lesz képes lakossága élelmiszerellátását biztosítani mezőgazdasági termékek saját termeléséből a „szűk keresztmetszet”, a szántóterület hiánya – egy lakosra mindössze 0,15 hektár jut és a síkfüldi régióban is csak 0,25 hektár – miatt. Így a magas hegyi és részben az előhegyi régiók többségében ukrán/ruszin lakossága a megyén kívüli munka utáni keresetéből tudja csak biztosítani családjá megélhetését, mivel az egyéni gazdálkodás – terület hiánya miatt – nem lehetséges.
- Eltérően Ukrajna más régióitól, még a szovjet érában is a lakosság háztáji és kiegészítő gazdaságaiban termelték meg a megye mezőgazdasági termékeinek több mint 50%-át. Ez az arány Ukrajna függetlenségének éveiben egy gyakorlatilag elképzelhetetlen szintre emelkedett: több mint 90%. Jelenleg a lakosság tulajdonában van Kárpátalja mezőgazdasági területének 71%-a, ezen belül a szántóterületnek 69,2%-a. Összehasonlítva ezeket az adatokat az egyéni gazdaságokban megtermelt több mint 90% mezőgazdasági termékkel, megkérdőjelezhető az egyéni gazdálkodás ilyen magas intenzitása, ami a statisztikai adatszolgáltatás pontatlanságára vezethető vissza.

- Kétségtelen, hogy a szövetkezeti szektornak az említett államelnöki rendelet alapján történt felszámolása után az új típusú gazdasági szervezetek előtt lehetőség nyílt a termelés mennyiségi és minőségi mutatóinak jelentős emelésére. A 2001–2002-es évek eredményei: az új típusú gazdasági szervezetekben a megtermelt termékek értéke két év alatt 20,7%-kal emelkedett, és a korlátolt felelősségű társaságokban, magán tulajdonban lévő mezőgazdasági vállalatokban az új típusú szövetkezetekben a racionális munkaszervezés eredményeként az élő munka termelékenysége is jelentősen javult, ezt azonban elsősorban a növénytermesztés ágazatai biztosították, míg az állattenyésztésben meghatározóan a keveréktakarmány hiánya miatt nem tapasztalható fejlődés.
- Végezetül megállapítható, hogy Kárpátalja különleges – egyedi – helyzete miatt – az Ukrajna agrárreformja által nyújtott lehetőségek kihasználása mellett – a megye magas hegyi és részben az előhegyi járásaiiban a jövőben csak az önfogyasztásra termelő egyéni gazdaságok maradnak meg, amelyek árutermelése csak esetleges lehet. Ugyanakkor a síkföldi régióban lehetőség van egy az Ukrajna „többvektorú” agrárpolitikája irányvonalának realizálására, ami feltételezi az új típusú gazdasági szervezetek részleges térnyerését a mezőgazdasági termékek termelése terén.

Arra vonatkozóan hogy és miként érheti el Kárpátalja mezőgazdasága legalább az 1980-as évek színvonalát. Két tényezőre lehet felhívni a figyelmet:

- Már többször hangsúlyoztuk, hogy a keveréktakarmány hiánya gátolja a szövetkezeti szektor felszámolása után megalakult új típusú gazdasági szervezetekben – ugyanúgy mint az átszervezés alatt álló állami gazdaságokban – az állattenyésztési termékek termelésének növelését. Amennyiben lehetőség nyílna ezt a hiányt biztosítani a szomszédos Szabolcs-Szatmár-Bereg megye potenciális takarmánygabona exportalapjából, úgy – egy határmenti kereskedelem feltételrendszer biztosítása mellett – a kölcsönös érdekelttség – és előny –, nem kérdőjelezhető meg. Továbbtárgyalva a kérdést, elképzelhető, hogy magyar üzleti körök tulajdont – résztulajdont – szereznek Kárpátalja takarmányüzemeiben, és a magyar „nyers-

anyagból” takarmánygabona, premix, vitaminok stb. magas értékű keveréktakarmány biztos piacot találhat Kárpátalján. Sajnálatos, hogy bár ez a lehetőség többször felvetődött, és a magyar kutatók munkáiban publicitást nyert, az illetékes – úgy a magyar, mint az ukrán – döntéshozó intézmények nem foglalkoznak ennek a megoldásával.

- Ismert tény, hogy a síkföldi járásokban alakult új típusú gazdasági szervezetek menedzsmenájének jelentős része vagy magyar nemzetiségű vagy bírja a magyar nyelvet. Ezeknek a diplomás – esetenként többdiplomás – vezetőknek a továbbképzése mind magyarországi oktatási intézményekben, mind szaktanfolyamokon, a piacgazdasági ismeretek terén feltétlenül javíthatja az általuk vezetett gazdaságok teljesítményét.

Bár nem tartozik közvetlenül a tanulmány témájához, de nem szabadna figyelmen kívül hagyni, hogy a síkföldi járások magyar lakosságának jelentős része érintve van a mezőgazdasági termelésben és az innen származó jövedelem részben biztosítja életszínvonaluk fenntartását. Amennyiben létre jönne – ez eddig csak nyilatkozatok szintjén tapasztalható – egy konkrét együttműködés Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és Kárpátalja síkföldi járásai között az agrárszférában, úgy ez elősegítené a magyar nemzetiségű lakosság helyben maradását Kárpátalján, és javítaná életkörülményeiket.

Irodalomjegyzék:

- ALMÁSY S. (1998): Kárpátalja mezőgazdasága az 1990-es években. Nyírségi földrajzi napok. Földrajzi Évkönyv.
- ALMÁSY S. (2001): Vállalkozások Kárpátalja mezőgazdaságában. A Magyar Tudomány Napjai. Nyíregyháza
- ALMÁSY S. (1996): Kárpátalja mezőgazdasága. Jelen és jövő. Kárpátaljai Szemle.
- BALJÁN A. (2000): Naukove uzahalnennja zarubizsnoho doszvidu v szelyszkom hozjásztve. Kijiv. Niclava.
- GALÓ M. (2002): A gazdaság innovatív folyamatainak élénkítése – kézirat
- GALÓ M. – ALMÁSY S. – BALJÁN A. (2000): Előtanulmány Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és Kárpátalja határmenti térségének közös vidékfejlesztési programjához. Magyar Tudomány Napjai előadásai. Stúdium Kiadó
- GALÓ M. – ALMÁSY S. – BALJÁN A. (2001. 3.): Az agrárreform újabb fejezete Kárpátalján. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle
- KALAMUNJÁK M. (1996): Rozvitok ahrarnoho virobnictva Karpatszkoho Evrorehionu Ukrajini. Problemi agropromiszlovoho komplexu Karpat. V. Bakta.
- LENGYEL M. (2000): Ahrarni vidnoszini na Zakarpatti. Uzshorod. Patent.
- MIKULINA O. (1996): Sztan rozvitku szilyszkohoszpodarszkich pidpriemsztv riznich form vlasztносztu u Zakarpatszkoy oblaszti. Problemi agropromiszlovoho komplexu Karpat.V. Bakta.
- SEPA V. – ALMÁSY S. (1990): Novüje integrirovannüje formirovanija v szelyszkom hozjásztve. Uzshorod. Karpati.
- Ahrarna reforma v oblaszti Zakarpatszka oblaszna derzsavna adminizstracija. Uzshorod 2000.
- Zakarpattja 2002. Sztaticsticsnij Scsoricsnik. Zakarpatszke oblaszne urpavlinnja sztatisztiki. Uzshorod. 2003.
- Szeljánszki (fermerszki) hozspodarsztva Zakarpatszkoy oblaszti. Zakarpatszke oblaszne urpavlinnja sztatisztiki. Uzshorod. 2002.
- Szilyszke hozspodarsztvo Zakarpattja u 1990-2001. rokah. Zakarpatszke oblaszne urpavlinnja sztatisztiki. Uzshorod. 2002.

Ára: 1200 Ft